

РОЛЬ ХУДОЖНІХ ПРАКТИК В ПІДТРИМЦІ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE ROLE OF ARTISTIC PRACTICES IN SUPPORTING MENTAL HEALTH IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW

У статті розглянуто роль мистецтва як ресурсу людської стійкості в умовах кризи. Увагу зосереджено на образотворчому мисленні як механізмі символічної трансформації травматичного досвіду та засобі підтримки ментального здоров'я. Теоретичною основою дослідження є уявлення про образотворче мислення як форму нарративної репрезентації травми, що інтегрує дію, емоцію та символізацію. Створюваний образ виконує потрібну функцію – фіксації досвіду, його свідчення та трансформації. Центральним кейсом є авторська практика Наталії Ніколайчук – художниці, викладачки й арттерапевтки. Особливу увагу приділено її унікальному проекту «Гравюри на гільзах». У творчості мисткині використані в бойових діях гільзи перетворюються на артоб'єкти, що містять маркери травматичного досвіду й водночас постають як носії пам'яті, надії та символічного оновлення. Споглядання цих творів має терапевтичний потенціал: глядач стає співучасником візуального свідчення, здатного викликати глибоку внутрішню трансформацію.

Окремо розглянуто групову арттерапевтичну роботу, яку проводить Ніколайчук з військовими, зокрема із застосуванням техніки монотипії – доступної нефаківцям графічної методики, що стимулює креативність і допомагає учасникам контактувати з власними емоціями. Арттерапевт виступає тут не лише як митець, а й як фасилітатор, свідок і дзеркало змін, що відбуваються з учасниками. Спільне створення образів у групі посилює відчуття довіри, підтримки та єдності, формує простір для комунікації й обміну досвідом. Образи, створені в безпечному середовищі, сприяють екстеріоризації переживань – їх винесенню назовні. Це знижує внутрішнє напруження і відкриває простір для рефлексії. Метафоричність образотворчого мислення дає змогу торкатися болісних тем опосередковано, зберігаючи психологічну дистанцію. Наголошено на трансформативному потенціалі художнього акту як форми афективної регуляції, переозначення травматичних слідів та посилення суб'єктності учасників.

Ключові слова: трансформація, образотворче мислення, арттерапія, війна, символіка, графіка на гільзах, ментальне здоров'я, стійкість, нарратив.

This article explores the role of art as a resource for human resilience in times of crisis. The focus is on artistic visual thinking as a mechanism for the symbolic transformation of traumatic experience and as a means of supporting mental health. The theoretical foundation is the understanding of artistic visual thinking as a form of narrative representation of trauma that integrates action, emotion, and symbolization. The created image fulfills a triple function: it fixes the experience, bears witness to it, and transforms it.

The central case study is the authorial practice of Nataliia Nikolaichuk – an artist, educator, and art therapist. Special attention is given to her unique project “Engravings on Shell Casings.” In the artist's work, shell casings used in combat are transformed into art objects that contain markers of traumatic experience and at the same time appear as carriers of memory, hope, and symbolic renewal. Viewing these works has therapeutic potential: the observer becomes a participant in a visual testimony capable of triggering deep internal transformation.

The article also considers the group-based art therapy work Nikolaichuk conducts with military personnel, particularly using the monotype technique – an accessible graphic method suitable for non-professionals, which stimulates creativity and helps participants connect with their emotions. The art therapist here acts not only as an artist, but also as a facilitator, witness, and mirror of the changes experienced by participants. Collective image-making in a group setting strengthens the sense of trust, support, and unity, creating a space for communication and shared experience.

Images created in a safe environment foster the exteriorization of emotional experiences – bringing them out into the open. This reduces internal tension and opens space for reflection. The metaphorical nature of artistic visual thinking allows individuals to address painful themes indirectly, while preserving psychological distance. The article emphasizes the transformative potential of the artistic act as a form of affective regulation, symbolic reframing of traumatic traces, and strengthening of participants' sense of agency.

Key words: transformation, artistic visual thinking, art therapy, war, symbolism, shell-case graphics, mental health, resilience, narrative.

УДК 159.98:7
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.73.23>

Завгородня О.В.

д. психол. н., головний науковий співробітник лабораторії психології творчості
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

Вступ. У контексті масштабних соціальних криз й катастроф перед людиною постають екзистенційні виклики, що загрожують цілісності «Я» та дестабілізують звичні механізми саморегуляції. Втрата почуття безпеки, інформаційне перенасичення й постійне психологічне напруження формують особливий тип травматичного досвіду, який нерідко є фрагментарним, невербалізованим і важким для інтеграції. За таких умов значної ваги набувають внутрішні ресурси особистості – зокрема, здатність до символізації

та інтеграції досвіду. Одним із найбільш природних способів опрацювання глибоких переживань є образотворче мислення – інтуїтивна, асоціативна й метафорична форма репрезентації досвіду, що стає для багатьох не лише засобом вираження, а й каналом внутрішньої трансформації. У практиках арттерапії та спонтанної творчості образ перетворюється на візуальний слід переживань, який може виступати свідченням, засобом осмислення і початком зцілення. Особливо це помітно в художніх об'єктах, де через символи втрати,

світла, дороги, відродження відтворюється й трансформується складна структура й динаміка переживань, травма отримує символічну форму, яка зменшує її руйнівний потенціал і відкриває шлях до інтеграції. У таких умовах особливої значущості набувають арттерапевтичні практики. Однією з них є авторський підхід мисткині й арттерапевта Наталії Ніколайчук, що поєднує спонтанне мистецьке самовираження учасників з фаховим супроводом, відкриває можливості для реконструкції їх досвіду, емоційної стабілізації та особистісного зростання. Артпрактика постає як інструмент трансформації і свідчення, як спосіб переозначити реальність і відновити суб'єктність. Попри зростання уваги до травматичного досвіду, зокрема до колективної травми, в психологічній науці образотворче мислення як ресурс в кризових умовах залишається недостатньо дослідженим.

Стаття спирається на міждисциплінарні дослідження, які висвітлюють психологічні наслідки війни як для військових, так і цивільного населення [1; 7; 10 та ін.]. Особливу увагу приділено роботам, що окреслюють потенціал мистецтва як інструменту осмислення травматичних переживань, які важко піддаються вербалізації [2; 4; 8 та ін.], а також джерела, у яких окреслено різні форми застосування арттерапії в роботі з травмованими особами [5; 6; 14 та ін.]. Згідно з даними [1; 3; 7 та ін.], війна призводить до зростання психоемоційних порушень, зокрема підвищеної тривожності, емоційного виснаження, порушеннями сну, когнітивної дезорганізації та регресивних форм реагування. В зонах бойових дій фіксується психотравмування, що вимагає тривалої та багаторівневої психологічної підтримки. Візуальні практики в таких умовах набувають значення інструментів самовираження, саморегуляції та екзистенційного осмислення. На цьому тлі зростає інтерес до несловесних форм терапії, зокрема впливу мистецтва та артпрактик.

Нейропсихологічні дослідження [14] вказують на те, що під час травматичних переживань знижується активність лівої (мовленнєвої) півкулі мозку й зростає активність правої, відповідальної за емоційно-образну обробку інформації. Це призводить до домінування неконтрольованих візуальних уявлень – так званих ментальних «відео», які відтворюються мимоволі, поза свідомим контролем, спричиняючи потужні афективні реакції та порушення адаптивної поведінки. У таких умовах особливо важливого значення набуває образотворче мислення як ресурс для символічного опрацювання хаотичного внутрішнього досвіду. Цей тип мислення забезпечує доступ до несвідомих рівнів переживань. Візуальний образ у цьому контексті виконує подвійну функцію: з одного боку, репрезентує психічний стан, а з іншого – стає точкою опори для інтеграції нового досвіду та активізації ресурсів особистості [13; 15; 17]. Зокрема, Хус і Сарід [13] доводять, що образотворча діяльність дає змогу репрезентувати досвід, який є занадто

болісним для вербалізації, а також інтегрувати травматичні спогади в безпечний символічний простір. Дослідники [14] показують, що цифрові платформи можуть підтримувати арттерапевтичний процес: технології дозволяють учасникам з гарячих точок репрезентувати свій досвід у вигляді графічних історій, що розширює можливості для терапевтичного втручання й дослідження. У контексті колективної травми [3] особливо цінною є здатність мистецтва до збереження символічного поля культури [19].

Українські науковці наголошують на значущості художніх практик як простору для колективного переживання війни, збереження культурної ідентичності та підтримки психологічної стійкості [2; 4; 8 та ін.]. Попри значну кількість досліджень, образотворче мислення як специфічна форма психологічної обробки травматичного досвіду лишається недостатньо висвітленою у науковому дискурсі. Його зв'язок з екзистенційними феноменами – зокрема переживанням втрати, ізоляції, тривоги, пошуку сенсу та надії – потребує подальшого теоретичного обґрунтування та емпіричної верифікації.

Мета дослідження – проаналізувати терапевтичний потенціал образотворчого мислення та художньої дії у роботі з травматичним досвідом людини, зокрема через сприйняття мистецьких творів і залучення до артпрактик (на прикладі проєктів Наталії Ніколайчук).

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження образотворчого мислення як ресурсу трансформації травматичного досвіду здійснювалося на матеріалі артпрактик Наталії Ніколайчук, реалізованих у роботі з військовими та внутрішньо переміщеними особами в умовах повномасштабної війни. Методологічною основою аналізу стали підходи психодинамічної арттерапії, феноменології художнього досвіду й культурно-психологічні моделі розуміння травми. В роботі ми спираємося на позитивне трактування ментального здоров'я, що орієнтується не на симптоми чи патології, а на підтримуючі ресурси – зокрема, на психологічну стійкість, здатність до відновлення й смислотворення [12]. У центрі уваги – не патологічні прояви, а творчий потенціал особи. Такий підхід передбачає зміщення акценту з діагностики на розвиток та підтримку людини в реалізації її творчого, експресивного та виконавчого потенціалу [15].

Ключовим у теоретичному обґрунтуванні артпрактик є поняття образу як засобу свідчення, символічного опрацювання й трансформації досвіду. Унікальну форму такої роботи демонструє авторський проєкт Наталії Ніколайчук «Гравюри на гільзах» [5], який передбачає творення символічних структур значної сугестивної потуги, семантичні зсуви, наративний потенціал. Матеріалом для створення слугують використані гільзи – артефакти війни, що перетворюються на носії візуальних образів. Сам процес створення гравюри стає простором перетворення емоцій, рефлексії й пере-

означення. Це перетворення виконує символічну функцію: глядач і автор «переписують» травматичний досвід у новій, естетично опосередкованій формі. Процес творення – від вибору мотиву до технічного виконання – сприяє рефлексії, афективному вивільненню та поступовій реконфігурації Я у зв'язку з пережитим. Художня дія поєднує творення візуальних символів з матеріальним слідом травми. Візуальний образ стає засобом оволодіння змістами, що раніше залишались неінтегрованими або витісненими. Сенсорна взаємодія з гільзою активізує тілоцентровану пам'ять, що дає змогу поступово формувати образну структуру пережитого та символізувати її. Композиції Ніколайчук – нерідко розгорнуті на циліндричній поверхні – створюють ілюзію безперервного руху: хвиль, людських потоків, фрагментів облич, фігур, що виникають і зникають у вигинах. Така динаміка образної структури запрошує глядача до співучасті у внутрішньому процесі перевтілення, де кожен штрих стає актом символічної дії.

Архетипні образи – око як свідок і сльоза, коло як знак цілісності або нескінченного шляху, птах як символ душі – виникають як прояв внутрішньої роботи психіки. У цьому сенсі графіка на гільзах є не репрезентацією болю, а його виведенням у простір трансформації. Зруйноване стає основою для творення, а мовчання – набуває мови символів. Споглядання цих образів активізує процес переосмислення і в глядача. Емпатійне приєднання до динаміки зображень на перетвореному носії, здатне ініціювати внутрішню зміну. Через візуальну взаємодію суб'єкт (не лише митець, а й глядач) здійснює перетворення досвіду болю на досвід творення.

У творчості Ніколайчук мистецтво постає не лише як індивідуальний акт самовираження, а й як «візуальний меморат» – форма збереження колективної пам'яті. Її роботи фіксують і передають суспільний досвід травми, виконуючи функцію когнітивного впорядкування та осмислення. Як зазначає П.Г. Горностай [3], колективна травма – це не просто сукупність індивідуальних страждань, а форма соціального болю, що потребує символічної інтеграції. У цьому контексті мистецтво постає як простір соціального діалогу, розпізнавання й співпереживання. В акті переозначення спрацьовує механізм трансформації травматичного сліду: гільза постає не лише як символ руйнування, а й як матеріал для нової суб'єктивної історії; граюри захоплюють глядача, занурюють його в стан естетичних переживань, почуття причетності, появи нових сенсів та інсайтів. Образотворчість на гільзах виконує також ритуальну функцію – з болю народжується новий сенс, зі слідів руйнування – нова структура, що інтегрує індивідуальне й колективне, пам'ять і надію, втрату й творення.

В своїй артпрактиці Ніколайчук поєднує елементи класичного мистецтва, інтуїтивного малювання, символічної трансформації артефактів; зокрема використовує монотипію, унікальну гра-

фічну техніку, яка дає змогу створювати неповторні відбитки. Це стимулює учасників групових артсесій до експериментів, сприяє творчим знахідкам, допомагає учасникам контактувати з власними емоціями. Особливий інтерес становлять групові арттерапевтичні практики Ніколайчук з військовими [6]. Зовнішній акт творення (техніка монотипія) поєднується з внутрішнім актом смислотворення. Спільна творча діяльність у групі та фахова підтримка арттерапевта посилюють почуття довіри, єдності, формують простір для комунікації й емоційного обміну.

У зібраних кейсах, в створених учасниками образах простежуються повторювані мотиви і спільні теми: втрата, символи переходу, пам'яті, відродження. Звернення до травматичних змістів відбувається не буквально, а через метафори – зруйнованих об'єктів, дерева, дороги, світла, жіночих фігур. Таке символічне представлення вказує на опосередковану роботу психіки з травматичним досвідом. Часто образи поєднують протилежні полюси – темряву і світло, крихкість і силу, руйнування і надію, що відображає амбівалентність переживань і водночас прагнення до відновлення. У багатьох роботах простежується персоналізація травматичного досвіду: зображення фігур у взаємодії з порожнечою чи світлом, сцени прощання, дотику або втрати тіла. Ці образи виявляють глибинну потребу бути почутим і побаченим у своєму болю, свідчити про нього через візуальні метафори. Стихійна символізація виступає захисним механізмом психіки, що дозволяє інтегрувати розщеплений досвід. Символ стає інструментом суб'єктивації: людина повертає собі ідентичність, дієвість, здатність до трансформації. Арттерапія активізує потенціал до естетичного занурення й символізації, дозволяє відновити контакт із глибинними почуттями. Люди, які зазнали травми, нерідко втрачають здатність до вербального вираження, відчувають блокування емоцій, порушення у сприйнятті себе, проблеми в стосунках. Через творчі дії, емоційне відображення та рефлексію, що супроводжуються обговоренням у групі, відкривається шлях до нових сенсів і змін.

Арттерапія заохочує до переживання стану «потoku», що сприяє виходу за межі буденного, звільненню від шаблонного мислення, формуванню нових ментальних моделей. Іноді учасники описують досвід «виходу за межі себе», зміну сприйняття часу і простору (феномен образного трансю за [16]), у якому психіка стає більш відкритою до афективної переробки, інтеграції й оновлення внутрішнього досвіду. Аналіз свідчень учасників свідчить про кілька ключових функцій образотворчого мислення в подоланні травматичного досвіду: 1) регуляція афекту – можливість винести сильні емоції в образ, не руйнуючи себе; 2) символізація досвіду – створення опосередкованої форми для пережитого, що полегшує його інтеграцію; 3) повернення суб'єктності – через творення учасники переживають себе не лише

як об'єкти травми, а як активні діячі; 4) соціальне свідчення – образи стають засобом комунікації з суспільством, формою передачі істини війни поза вербальними межами.

Таким чином, образотворче мислення в контексті артпрактик, орієнтованих на травму, виступає ядром терапевтичного процесу, де відбувається нове означення себе, досвіду та світу. Сеанси з військовими в процесі їх реабілітації, які проводить мисткиня, набувають ознак ритуалізованого процесу, де кожен учасник через зображення висловлює свій досвід, але в межах загальної безпечної структури. Цей процес знижує напругу й творить символічну спільноту. Люди, які пережили подібні травми, отримують змогу відчувати: «я не один», «моя історія може бути почутою». Травма – це не просто біль, а розрив оповіді, криза сенсу. А відновлення можливе тоді, коли з'являється мова, в якій цей досвід може бути висловлений, перетворений, включений у життєвий контекст. В арттерапевтичній роботі Наталія Ніколайчук створює не просто мистецький простір, а й простір наративу – де травматичний досвід поступово оформлюється в історію. Учасники мають змогу виразити те, що не завжди вдається сказати словами: тривогу, втрату, провину, надію. Як зазначає сама мисткиня в своїх публічних виступах, важливо не лише «зобразити» біль, а «пережити» його через дію – руками, через фактуру, колір, лінію. Арттерапевтичні ритуали можуть функціонувати не лише як індивідуальна форма психологічної підтримки, але і як спосіб зміцнення соціальних зв'язків, порушених війною, як частина посттравматичної реконструкції спільноти: у спільному мистецькому просторі з'являються нові символи, нові слова для болю, що поділяється, співпереживається з іншими. Таке мистецтво стає простором, де болісний досвід не зникає – але набуває нових сенсів.

Аналіз результатів дослідження поєднує клінічно чутливу перспективу з культурологічним баченням мистецтва як ресурсу осмислення колективної травми. Образотворчість у цьому контексті постає як автономна форма психічної інтеграції, як естетичний простір для внутрішнього відновлення, спосіб візуального свідчення війни та платформа збереження пам'яті. Водночас це не фіксація фактів у документальному сенсі, а радше запрошення до емпатії, співпереживання і творення нового сенсу. У процесі створення візуальних метафор активізуються інтуїтивні, асоціативні та емоційні механізми, що дає змогу водночас дистанціюватися від болю й наблизитися до його осмислення. На перший план виходить не прагнення до «правильного зображення», а до внутрішньої правди – мистецтво постає як засіб психологічного порятунку. Художня діяльність створює безпечний простір для екстерналізації, символізації й переозначення травматичного досвіду, сприяє формуванню особистісного та колективного наративу. Учасники вступають у діалог із собою, з іншими,

з культурною пам'яттю, виявляючи здатність до сенсотворення навіть у межових обставинах. Образотворче мислення постає як форма художнього осмислення травми і водночас – як засіб формування наративу надії.

Психологічна підтримка з боку арттерапевта допомагає учасникам виражати й трансформувати емоції через творчість. Це знижує емоційне напруження, активує процеси рефлексії, дозволяє відчувати себе автором власної історії. Створені образи виступають маркерами колективного афекту: вони мають як терапевтичне, так і меморативне значення, сприяють спільному процесу осмислення подій війни. Образотворча діяльність постає формою візуальної культури, що репрезентує, підтримує та зміцнює національну спільність у кризові періоди. Залучення до колективної творчості знижує відчуття ізоляції, посилює адаптивні механізми й сприяє розвитку внутрішньої стійкості. Через образотворення учасники конструюють наратив, що допомагає впорядкувати пережите – особливо у ситуаціях втрати, невизначеності та екзистенційної тривоги. Образотворча діяльність стає засобом відновлення цілісності «Я». Результати виявляються не лише в покращенні емоційного стану учасників, а й у формуванні нових життєвих орієнтирів, зростанні самооцінки, почутті гідності, відновленні віри в себе.

Такий підхід узгоджується з наративною та арттерапевтичною моделями: створення художнього образу означає перехід від позиції жертви до позиції творця – активного учасника переосмислення та трансформації власної історії. Візуальні образи, створені під час групових арттерапевтичних сесій, активують низку глибоких психологічних механізмів. Насамперед йдеться про символізацію травматичного досвіду – процес, який дає змогу афективно насичений, часто неусвідомлюваний матеріал перевести у форму, доступну для осмислення. Образ, створений у безпечному середовищі, сприяє екстеріоризації переживань, тобто виведенню їх назовні. Це знижує внутрішнє напруження й відкриває простір для рефлексії. Метафоричність образотворчого мислення дає змогу торкатися болісних тем опосередковано, зберігаючи необхідну психологічну дистанцію.

У такому контексті психологічні механізми самовідновлення особистості в арттерапії включають: екстерналізацію й символізацію (візуальне представлення та переосмислення травматичного досвіду); художню емпатію; навмисне дистанціювання та створення буферного простору між «Я» і травмою; зосередження як засіб переключення уваги з болісних переживань; подолання безпорадності та відновлення суб'єктності; опрацювання фрагментарних спогадів, впорядкування травматичних вражень; керування сильними емоціями через символічне вираження; задоволення від самого процесу творчості, досягнення стану потоку; рефлексію та вербалізацію досвіду через обговорення створеного образу.

У цьому процесі арттерапевт виконує низку ключових функцій: фасилітатора, підтримуючої фігури, інтерпретатора, «дзеркала», уважного свідка й майєвта – того, хто допомагає народжувати сенси. Це вимагає глибокого розуміння психосоціальних і тілесних аспектів травматичного досвіду. Компетентність у цих сферах дозволяє арттерапевту ефективно реагувати на потреби як окремих осіб, так і спільнот у процесі відновлення.

В груповій роботі важливу роль відіграють також механізми валідації досвіду, свідчення та колективної підтримки. Спільне створення образів і їх обговорення сприяють формуванню наративної структури переживання, що допомагає інтегрувати травматичні події в особистісну історію.

Таким чином, образотворче мислення функціонує не лише як засіб вираження, а й як психотерапевтичний інструмент, що активує процеси символізації, рефлексії, трансформації й відновлення суб'єктності.

Висновки. Образотворче мислення в умовах травматичного досвіду війни постає як багатовимірний психічний ресурс, що поєднує функції емоційного вираження, сенсотворення та трансформації переживань. Аналіз візуальних образів, створених у процесі групових артсесій, дозволяє виокремити низку ключових психологічних механізмів, що сприяють відновленню цілісності «Я». Серед них – символізація, екстеріоризація, переозначення досвіду, а також важливі соціальні механізми: свідчення, емпатійна присутність іншого, валідація переживань та колективна підтримка.

Подальші дослідження передбачають розробку інтерпретативних підходів, чутливих до контексту як індивідуального, так і колективного досвіду, а також – аналізу довгострокового впливу артпрактик. Перспективною є також адаптація таких підходів до роботи з іншими групами постраждалих від війни, з урахуванням їхніх специфічних потреб. Водночас важливо зберігати баланс між визнанням унікальності авторських методів та розробкою науково обґрунтованих шляхів їх обережного впровадження в ширший психотерапевтичний і соціальний контекст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артеменко А., Батаєва К. Мілітарна ідентичність та соціальна адаптація ветеранів АТО/ООС: монографія. Харків : Вид-во ХГУ «НУА», 2022. 234 с.
2. Арттерапія і війна: контексти і досвід практичної роботи: колективна монографія / за заг. ред. Н. Кальки, Г. Одинцової. Львів : ЛьвДУВС, 2023. 283 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream>
3. Горностаї П. Г. Психологія колективних травм: монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2023. 336 с.
4. Завгородня О. Арттерапевтична підтримка ментального здоров'я людини в умовах загрозливої невизначеності. *Новітні зміни сучасного суспільства*. 2024. Вип. 116. С. 68–78.

5. Мистецтво графіки на метали [Відео]. URL: <https://youtu.be/VX1mKVfTmnc?si=lymqhtPbG7-FOLvE>
6. Опис заходу арттерапії для курсантів, проведеного Наталією Ніколайчук у межах виставки «Сила духу». Офіційний сайт Київського інституту Національної гвардії України. 2024. URL: <https://kingu.edu.ua/2024/07/арт-терапія-для-курсантів-київського/>
7. Процик Л. Переживання надзвичайної ситуації як вітальної загрози. *Наукові перспективи*. 2022. № 12(30). С. 500–509.
8. Простір арттерапії: єднання у творчій співдії: матеріали XXI Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Львів, 15–17 березня 2024 р.) / за ред. О. Вознесенської, В. Волошиної, М. Перуй, Л. Подкоритової. Київ, 2024. 138 с.
9. Сміт П., Дирегров Е., Юле У. Діти та війна: навчання технікам зцілення. Львів : Інститут психічного здоров'я УКУ, 2014. 144 с.
10. Яцина О. Ф. Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Наукові перспективи*. 2022. № 7(25). [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7\(25\)-554-567](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-567)
11. Abbing A., Haeyen S., Nyapati S., Verboon P., Hooren S. van. Effectiveness and mechanisms of the arts therapies in forensic care: A systematic review, narrative synthesis, and meta-analysis. *Frontiers in Psychiatry*. 2023. Vol. 14. Article 1128252. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2023.1128252>
12. Huber M., van Vliet M., Giezenberg M., Winkens B., Heerkens Y., Dagnelie P.C., Knottnerus J.A. Towards a 'patient-centred' operationalisation of the new dynamic concept of health: A mixed methods study. *BMJ Open*. 2016. Vol. 6. P. 35–40.
13. Huss E., Sarid O. Visually Processing Trauma: Art Therapy with Children Exposed to Political Violence. *The Arts in Psychotherapy*. 2015. Vol. 45. P. 11–17. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2015.05.007>
14. Kumar I. K., Shen J., Ferguson C., Picard R. W. Connecting through Comics: Design and Evaluation of Cube, an Arts-Based Digital Platform for Trauma-Impacted Youth. *CSCW '25: Proceedings of the 28th ACM Conference On Computer-Supported Cooperative Work And Social Computing*. 2025. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2412.09834>
15. Malchiodi C. Expressive Therapies: History, Theory and Practice. In: *Expressive Therapies*. New York : The Guilford Press, 2005. P. 1–16.
16. Marks-Tarlow T. I Am an Avatar of Myself: Fantasy, Trauma and Self Deception. *American Journal of Play*. 2017. Vol. 9(2). P. 169–201.
17. Panksepp J. The archaeology of mind. New York : Norton, 2012. 182 p.
18. Van Lith T., Ettenberger M. Arts-based therapies, practices, and interventions in health. *BMC Complementary Medicine and Therapies*. 2023. Vol. 23. Article 351. <https://doi.org/10.1186/s12906-023-04177-4>
19. Vestergaard E.V. Trauma, cultural complexes, and transformation: Folk narratives and present realities. Routledge, 2018. <https://doi.org/10.4324/9781315294650>